

Stedenbouw is in Nederland een dermate breed en gecompliceerd vakgebied geworden, dat de kritiek er nauwelijks meer vat op heeft. Sterker nog: de kritische vakpers is morsdood. In dag- en weekbladen, op internet (Archined) is natuurlijk van alles te vinden over spraakmakende dossiers, strategische projecten, projectorganisaties en regisseurs, maar van een fundamentele reflectie over de uitgangspunten van een dergelijke pragmatische vakbeoefening is geen sprake. De kritiek slaagt er niet in om door de logica van strategische planprocessen heen te breken en die te verbinden met een meer algemene maatschappijanalyse.

Illustratief voor een sterk op daadkracht en uitvoering gerichte ruimtelijke ordening is de populariteit van de Kaart van Nederland. Hier is het ontwerp van Nederland gereduceerd tot een willekeurige verzameling projecten die zonder commentaar of kritiek aan elkaar zijn gemonteerd. Als er dan toch een kaart van Nederland moet komen, geef ik de voorkeur aan één met een intelligenter *legenda*: een grootschalige basiskaart van Nederland, waarop met de grootst mogelijke precisie de ontelbare, elkaar overlappende bevoegdheden, jurisdicties en regiems van de vele bestuurslagen van overheden en publieke lichamen per locatie staan ingetekend. Een soort militaire kaart van bestuurlijke en juridische obstakels, die een openhartig beeld geeft van de dagelijkse planningspraktijk in ons land.

De afgelopen decennia hebben de ruimtelijke ordening als beleidsterrein en de dagelijkse planningspraktijk zich tot elkaar ontwikkeld volgens de wet van de communicerende vaten. Onduidelijke, halfzachte en niet-consequente politieke keuzes leiden ertoe dat alleen met meer regels en voorschriften de schade van non-beleid kan worden beperkt. In dat opzicht is er niet zoveel verschil tussen de ruimtelijke ordening en het antirookbeleid van de rijksoverheid. In plaats van problemen echt bij de kraag te vatten en het politieke debat aan te gaan over betuigeling van marktwerking en van het recht op vrije vestiging afficheert de overheid dat verster-

delijken – net als roken – schadelijk is en laat vervolgens de bestrijding over aan de veroorzakers van het kwaad: lokale politici, beleggers, grondeigenaren en projectontwikkelaars die ieder op hun wijze aan vers tedelijk verdienen. De rijksoverheid probeert vervolgens de schadespiraal weer te beheersen door het afdwingen van een steeds dichter wordend vlechtwerk van regels en procedures. In plaats van de noodzakelijke *ombuiging* van de verstedelijkend (lees: terugdringen van de tabaksproductie) worden enkel softe regiems ingezet: wordt de bescherming van natuur, monumenten en omgeving versterkt (rookvrije zones) en autovrije woongebieden, 30-kilometerzones en beperking van het binnenstedelijk parkeren afgedwongen (afkickcentra).

Door deze politieke wankelmoedigheid – die nog eens wordt versterkt door de toename van de bij de planvorming betrokken maatschappelijke organisaties – dreigt de ruimtelijke ordening in Nederland te verworden tot een ‘inhoudsloze vorm van onderhandelen’. Wat is het alternatief? De directeur van het Ruimtelijk Planbureau schetst het perspectief op een ruimtelijke ordening in de vorm van ‘inspireren’, waarbij de rijksoverheid de cultuur als samenbindend element naar voren dient te schuiven. Daarmee sluit hij aan bij een tendens die indertijd door de *Nota Belvedere* is ingezet en waarbij het vakgebied is ‘verrijkt’ met zulke nieuwe noties als culturele planologie en erfgoedplanning. Cultuur als de nieuwe rookvrije zone in een door schadelijke stoffen vergiftigde omgeving. Dit is een doodlopende weg die de toch al logge planningsmachine in Nederland verder zal belasten – en intussen al belast – en de voortschrijdende onttovering en thematisering van Nederland eerder zal versnellen dan tegenhouden.

Culturele infrastructuur

Cultuur – in de betekenis van beeld en beeldproductie – kreeg halverwege de jaren tachtig weer

een plaats in de ruimtelijke ordening toen een hoofdzakelijk op bestemming en beheersing gefixeerde planologie plaatsmaakte voor een die zich op verleiding en inspiratie richtte. Dat was het moment waarop de stadsvernieuwing werd inge-ruild voor stedelijke vernieuwing en stadsbestuurders hoog inzetten op allerlei vormen van *city marketing*, met als doel het aantrekken van bedrijvigheid en de promotie van de stad als ideale vestigingsplaats en als oord van toerisme. De stedelijke vernieuwing heeft een geweldige kwalitatieve impuls aan de Nederlandse ontwerpcultuur gegeven en de architectuur – via tal van nieuwe instituties zoals het NAI, het Stimuleringsfonds voor Architectuur, Architectuur Lokaal enzovoort – een structurele plaats in de Nederlandse planningsmachinerie bezorgd. Sindsdien beschikt Nederland, internationaal gezien, over een unieke culturele infrastructuur op het terrein van landschapsarchitectuur, architectuur, stedenbouw en erfgoed. Maar er was méér: stedelijke vernieuwing ging niet enkel over handel in architectuurbeelden, over het merken van steden ten opzichte van elkaar of over het maken van voorbeeldplannen: het ging bovenal over de ontwikkeling van een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting – niet alleen van de grote steden, maar van Nederland op de valreep van de eenentwintigste eeuw. Het waren de dagen dat de Partij van de Arbeid nog studiedagen belegde over ‘de toekomst van de stad’, over stadspolitiek en stedelijke ontwikkeling in Nederland (zie Maarten Hajer en Femke Halsema, *Land in zicht!*, 1997; of René Boomkens e.a., *Stad zonder horizon*, 1997). Dat intellectuele elan heeft aan het begin van de eenentwintigste eeuw sterk aan betekenis ingeboet.

Belvedere

In 1999 publiceerde een aantal ministeries een op het eerste gezicht verrassend document, de *Nota Belvedere*. Na de architecten eisten nu de historici en met name de archeologen, ‘monumentenzor-

gers’ en kunst- en cultuurfunctionarissen een actieve rol op in de voorbereiding en uitvoering van het ruimtelijke beleid – in het bijzonder op nationaal niveau – en kregen die. Maar anders dan in de jaren negentig, toen de roep om versterking van de cultuur was ingebed in een breder proces van culturele modernisering, propageert de Belvedere-filosofie eenzijdig de versterking van de Nederlandse culturele identiteit in een snel veranderende leefomgeving. Men zou kunnen spreken van een van overheidswege gestimuleerde, regressieve branding van historische binnensteden en landschappen:

‘als antwoord op de toegenomen behoefte aan nieuwe bronnen van ruimtelijke identificatie en onderscheiding te midden van een werkelijkheid waarin eens gevestigde kaders van identificatie en onderscheidingen (zoals die van natie, stand, religie, moderniteit en regio/stad) minder duidelijk zijn geworden’ (Mommaas).

De *Nota Belvedere* dankt haar ontstaan aan de synergie van twee politieke ambities uit de nadagen van Paars: allereerst de grootschalige, fysieke reconstructie van Nederland, waarvan de Betuwe-route, de HSL-Zuid en de Vinex-operatie de meest bekende voorbeelden zijn; en vervolgens de cultuurpolitieke optie van de toenmalige (PvdA)-staatssecretaris Van der Ploeg om kunst – zowel die in de musea, onder de grond (scherven) als in het open veld (monumenten) – op een toegankelijker manier in beeld te brengen bij het publiek. In Belvedere vonden die twee elkaar onder de noemer van een ontwikkelingsgerichte inzet van het nationale erfgoed, waarbij het meedogenloos verstoren en opengooien van landschappen en bodemarchief werd aangegrepen voor aanschouwelijk onderwijs in de militaire, economische en nederzettingsgeschiedenis van de natie.

Belvedere staat voor twee zaken: het versterken van de tijdige inbreng van de cultuurhistorische en ontwerpende disciplines bij ruimtelijke

opgaven en, vervolgens, het aankweken van een meer toekomstgerichte visie ten aanzien van het gebouwde erfgoed. In het eerste geval worden met name ontwerpers (architecten, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten) aangesproken, in het tweede wetenschappers (geografen, archeologen, kunsthistorici, monumentenzorgers), kunstambtenaren en uiteindelijk ook het grote publiek. En omdat zoiets niet vanzelf gaat, werden er niet minder dan zeventig historische gebieden – rookvrije zones – aangewezen waar de koppeling van cultuurbeleid en ruimtelijk beleid moet worden beproefd. Maar daar bleef het niet bij: er werden ook ontwerpateliers ingericht, twee nieuwe rijksbouwmeesters c.q. adviseurs voor respectievelijk het erfgoed en het landschap aangesteld, drie bijzondere leerstoelen ingericht, een afzonderlijk Projectbureau opgetuigd, enkele, tot op dat moment in de luwte werkende rijksinstellingen als RDMZ (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) en ROB (Rijksinstituut voor Oudheidkundig Bodemonderzoek) tot kenniscentra gereanimeerd en de over talloze instanties versnipperde cultuurhistorische informatie samengebracht in *De Kennisinfrastructuur Cultuurhistorie* (KICH), waarin, naast ROB en RMDZ, ook het Expertisecentrum LNV (Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) en Alterra participeren. En om Belvedere ook werkelijk in het rijksbeleid te kunnen laten doorwerken, werd het bestuurlijk verankerd in de *Cultuur- en Architectuurnota* en – ten slotte – in het binnenkort door zeven ministeries uit te brengen *Actieprogramma Ruimte en Cultuur. Architectuur- en Belvederebeleid 2005-2008* – het culturele spiegelbeeld van de volledig van cultuur verstoken *Nota Ruimte*. Daarmee is in zeer korte tijd een ambtelijk en bestuurlijk cultuurpaleis opgericht dat zijn weerga in de geschiedenis van ons land niet kent.

Twee plankaarten

Het is echter zeer de vraag of de ruimtelijke inrichting – de dagelijkse planpraktijk – gebaat is bij de

institutionalisering en verzelfstandiging van de cultuurhistorie en het cultuurbehoud tot een expliciet beleidsterrein: de culturele planologie. Alsof zorgvuldige omgang met de landschappelijke ondergrond en de cultuurhistorische waarden van stad en landschap iets is dat niet meer door reguliere stedenbouw en landschapsarchitectuur kan worden opgebracht en een afzonderlijk regiem vereist. Door cultuur te isoleren uit de rijksnota's over de ruimtelijke ordening verschaft de rijksoverheid zich de mogelijkheid om Nederland op twee manieren in te richten: op de ene kaart staan de historische structuren, monumenten en landschappen ingetekend als historisch-culturele bakens die niet alleen de toerist, maar ook de ontwerper het gevoel geven dat hij in een *vertrouwde* omgeving is. Op de andere kaart ontbreken de *gemarkeerde* culturele routes en mogen de bestuurders hun gang gaan met het maken van ruimte voor nieuwe ontwikkelingen op het gebied van mobiliteit, transport, een vitaal platteland en bedrijventerreinen. Per saldo betekent dit een structurele uitholling van de ruimtelijke ordening, zowel als wetenschappelijke discipline en als planpraktijk. En dan te bedenken dat al in de *Derde Nota over de ruimtelijke ordening* de zorgvuldige omgang met cultuurhistorie in de zin van 'historisch en/of visueel landschappelijke gezichten met een hoge belevingswaarde' zoals riviergezichten, waterfronten en poldergezichten, geacht werd *integraal* deel uit te maken van de overheidsbemoeienis met de ontwikkeling en inrichting van het stedelijke en landelijke gebied.

Ook de ontwerpende disciplines – de architectuur in het algemeen – worden verondersteld een bijdrage te leveren aan het 'identiteitsvraagstuk'. De architectuur moet worden terugveroverd als herkenbare identiteitsdrager, waarbij wordt gedacht aan een sterkere oriëntatie van het eigentijdse ontwerp op de historische architectuur en de historische gelaagdheid van het landschap, op de verwechting van oud en nieuw. Aan dit pleidooi zitten ten minste twee gevaarlijke kanten: door het ver-

heffen van een reeks van willekeurig geselecteerde, ruimtelijke artefacten als historische gebouwen, linies, weg- en waterstelsels tot ankers of bakens wordt voorbijgegaan aan het feit dat de cultuurhistorische essentie van de 'schoonheid van ons land' niet vastzit aan afzonderlijke objecten en kunsthistorische stijlen, maar aan het moeilijk te doorgronden – unieke – historische verband tussen het 'spreidingspatroon van steden, de fysieke vorm van stedelijke gebieden en de architectonische elementen en technische constructies waaruit deze zijn opgebouwd'.

Door de versmalling van het cultuurbegrip tot de 'esthetisering van de leefomgeving' wordt de dynamiek die zo kenmerkend is voor onze (cultuur)landschappen stilgezet. En de pretentie om 'nieuwe cultuur te maken bij de herinrichting van ons land' is even a-historisch, potsierlijk en pathologisch als het fanatisme van natuurontwikkelaars om Nederland te verrijken met 'nieuwe natuur', zoals nu in het klassieke Betuwse rivierlandschap dreigt te gebeuren. Er is nog een tweede bezwaar: door de identiteit van bijvoorbeeld de Randstad zo eenzijdig en normatief te koppelen aan historische artefacten en landschappen, raakt het zicht verloren op de pluriformiteit van identiteiten die niet gebonden zijn aan de 'geest van de plek' en die – zoals in Vinex-locaties, maar ook langs autosnelwegen, in de publieke ruimtes van Schiphol, de Arena of Utrecht CS – eerder vastzitten aan netwerken van 'letterlijk en figuurlijk duizend-en-één grensoverschrijdende collectieven'.

Culturele biografie

De echte verbinding van de ruimtelijke ordening en cultuur ligt niet in de cultuurhistorie, maar in het vermogen van alle betrokken partijen om de sociaal-culturele dimensies te ontdekken van eigentijdse programma's op het gebied van mondialisering, netwerking, multiculturalisering en herstructurering. En niet om, omgekeerd, de verschuivingen die deze in de samenleving tweegbrengen te sturen

vanuit en te verzachten met traditionele cultuur. Dat vereist wel een andere manier van kijken en vooral van onderzoeken, waartoe eerder een inspirerende voorzet is gedaan door H+N+S, MUST en Nio Stedelijk Onderzoek in *De Strook. Ruimtelijke ordening in een cultuur van pluralisme* (2001). Op de een of andere manier dringen de resultaten van dit soort cultuurplanologische verkenningen – net zoals veel van de veranderde inzichten binnen geografie, economie en cultuurgeschiedenis – niet of onvoldoende door in recente beleidsvoorstellen. En dat heeft uiteraard weer zijn neerslag op de fysieke milieus van het dagelijkse leven, waarvan de inrichting en gebruiksmogelijkheden veelal in geen verhouding staan tot de logistiek gecompliceerde programma's die ze moeten faciliteren. In plaats daarvan koesteren zowel beleidsmakers als wetenschappers tamelijk naïeve denkbeelden over de alledaagse betekenis van het culturele erfgoed. Wat bijvoorbeeld te denken over uitspraken als die van archeoloog Tom Bloemers – projectleider van het NWO Onderzoeksprogramma *Behoud en Ontwikkeling* – waarin Riek Bakker tot inspirerende innovator van het Belvedere-gedachtengoed wordt uitgeroepen omdat 'zij de hoofdstructuur van de nieuwe stad Leidsche Rijn op de geschiedenis van het bestaande landschap heeft geënt'?

Twijfel over de pretenties van beleidsmakers om het verleden te benadrukken, zichtbaar te maken en in te voegen in actuele identiteitsprocessen, komt ook uit de hoek van professionele cultuurhistorici. Hoewel zij onderling sterk verdeeld zijn over de hedendaagse historische beleving, domineert in deze kringen de overtuiging dat 'cultuur' minder besloten ligt in fysieke artefacten of landschappen zelf dan in de door mensen bedachte verhalen en rituelen waarvan ze deel uitmaken en waar ze naar verwijzen. Nederzettingen, militaire linies, ontginningen en andere (infra)structuren zijn niet meer dan aanknopingspunten om de naar tijd, plaats en sociaal-culturele groep verschillende levensstijlen te achterhalen. Steden, landschappen

en architectonische objecten en stelsels zijn geen tijdloze objecten, maar kennen een levensloop die in het historisch-literaire genre van de culturele biografie kan worden verteld. Deze meer dynamische visie op het erfgoed heeft in enkele plaatsen in ons land, zoals in Maastricht en in Zuidoost-Brabant, geleid tot nieuwe museale praktijken en presentatietechnieken en een culturele infrastructuur in gang gezet die zich in de eerste plaats richt op het leesbaar maken en in een toegankelijk raamwerk plaatsen van sporen uit het verleden, zoals die in al hun diversiteit, radicaliteit en ongrijpbaarheid in de dagelijkse leefomgeving voorhanden zijn. Het is evenwel de vraag of het zichtbaar maken van de vele geschiedenissen van stad en landschap, van het nationale militaire verleden of van de waterstaat, ook tot een specifiek beleidsterrein binnen de ruimtelijke ordening moet worden gemaakt. Ik vind van niet, vooral omdat ik – gelet op de disciplinaire herkomst van alle betrokken partijen – vrees dat als gevolg van deze politiek de laatste restanten van ons erfgoed, waar de ‘echte’ geschiedenis nog te ervaren is, planmatig van de kaart van Nederland zullen verdwijnen. De verschuiving die Matthijs Schouten meent waar te nemen ‘in de perceptie van natuur als kwetsbaar erfgoed naar maakbare commodity’ treft in hoge mate ook het gebouwde culturele erfgoed!

Redden en vernieuwen

Enkele jaren geleden stelde Geert Bekaert in een essaybundel over erfgoedzorg in de eenentwintigste eeuw de vraag: ‘Kan het erfgoed de architectuur redden?’ Geconfronteerd met de nog altijd diep gekoesterde tegenstelling tussen het historische monument en een actuele architectuur, pleitte hij voor een andere ethiek van de monumentenzorg. Een die er niet op uit is de geschiedenis – in welke vorm dan ook – operationeel te maken of te koloniseren binnen planpraktijken, maar veeleer te benaderen als ‘een beleefde realiteit’ die automatisch een plaats heeft in de actualiteit. Daarmee

bekent Bekaert zich – en ik volg hem daarin – tot een uitgesproken modernistische opvatting over ruimtelijke ordening en stedenbouw: een die ervan uitgaat dat deze disciplines cultureel moeten zijn ook *zonder* de geschiedenis en dat het verleden pas attractief en sensationeel is door de vreemdheid en afstand ten opzichte van de actualiteit. Net zomin als de geschiedenis kan ook het erfgoed de ruimtelijke inrichting van Nederland dus niet redden. Wel is het mogelijk een ruimtelijk inrichtingsbeleid te ontwikkelen waarin het steeds schaarser wordende culturele erfgoed de kans krijgt zichzelf te redden en vooral ook te vernieuwen.

Een beknoptere versie van dit artikel verscheen eerder in *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, nr. 2, 2005.

Literatuur

- Bekaert, G., ‘Kan het erfgoed de architectuur redden?’, in: *Erfgoedzorg in de 21ste eeuw. Kritische beschouwingen*. Gent z.j., pp. 15-22
- Boelens, L., Oratie (Rijksuniversiteit Utrecht). Januari 2005. Zie www.urbanunlimited.nl
- Mommaas, H., ‘City Branding. De noodzaak van sociaal-culturele doelen’, in: *City Branding. Image Building & Building Images*. Rotterdam 2002, pp. 33-48
- Schouten, M., ‘Een moeras? Of liever een boslandschap? Over het gevaar van zelfgemaakte natuur’, in: *de Volkskrant*, 11/12 december 2004, p. 17
- Schuurman, A., ‘Vertel, muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed’, in: M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*. *Historia Agriculturae* 33, Groningen 2003, pp. 9-48
- Toeboosch, Th., ‘Archeologie als inspiratiebron voor landschapsarchitecten’, in: *NRC Handelsblad*, 15 april 2005, p. 24